

тичні, соціальні, культурні особливості регіонів та особистісний фактор. До специфічних – ступінь поширення національної ідеї, культурно-освітній рівень, зв'язки із західною діаспорою, наявність специфічних історико-культурних традицій. Найсприятливішими для розповсюдження неоязичницьких ідей, враховуючи вище названі фактори, стали м. Київ, Львів, Вінницька та південні області України, перш за все, Дніпропетровська та Запорізька.

Джерела та література

1. Колодний А.М. Релігійна мережа України в її проблемах і перспективах // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. Кн. I. – Львів, 2008.
2. Павлов С.В. Організація релігійно-географічної сфери України: Автореф. дис. ... к. геогр. н. 11.00.02 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1999.
3. Ковальчук А.С. Географія релігії в Україні: Автореф. дис... к. геогр. н. 11.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2000 [WWW document]. URL <http://www.lib.ua-ru.net/inode/16393.html>
4. Статистичні дані Державного комітету у справах релігій // Релігійно-інформаційна служба України [WWW document]. URL <http://www.risu.org.ua/ukr/resourses/statistics.html>
5. Статистичні дані інформаційного сайту ProUa [WWW document]. URL <http://www.ua.proua.com/mapsinf.html>
6. Сайт Руського Православного Кола. [WWW document]. URL <http://www.svit.in.ua.html>
7. Сайт Родового Вогнища Рідної Православної Віри. [WWW document]. URL <http://www.alatyr.org.ua.html>
8. Культура і мистецтво у сучасній Україні. [WWW document]. URL <http://www.rb.com.ua/ukr/politics/analytics/2007/353.html>

Summary

The authors analyses peculiarities of spreading of the untraditional and the new-pagan religions in the different regions of Ukraine. The connection between the revival of the pagan religion and the social, national and religions structure of the society was shown.

Ю. О. Каганов

РОБІТНИЧИЙ ТА ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ ЯК СКЛАДОВА ОПОЗИЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНІ І КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1980–ті – 1991 рр.): КОМПАРАТИВНИЙ ПІДХІД

Радянська ідеологія безупинно твердила про визначальну роль робітничого класу* у будівництві соціалізму і комунізму в СРСР та країнах соціалістичного табору.

З огляду на це парадоксальним стало наприкінці 80-х рр. усвідомлення того факту, що традиційно “головна рушійна сила історичного процесу переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму” здатна висловлювати протест, формувати альтернативні профспілки. Подібне явище ніяким чином не вкладалося в розуміння суспільного устрою радянської держави і країн-сателітів по соц-табору.

У представленій статті робиться спроба провести компаративний аналіз робітничого та профспілкового руху в контексті опозиційної боротьби 80-х рр. XX ст. – 1991 р. в Україні з країнами Центрально-Східної Європи. Останній термін в гуманітаристиці використовується скоріше не як географічне поняття, а як інтелектуальна конструкція [Див.: 1]. У контексті даної публікації серед країн центрально-східноєвропейського регіону увага акцентуватиметься здебільшого на Польщі, Румунії і частково Болгарії, де феномен робітничого та профспілкового руху виступав складовою опозиційної боротьби.

Постульована проблема є багатогранною. Наш фокус уваги зосереджуватиметься на низці аспектів, що виступатимуть критеріями порівняння. Серед них: місце робітників в радянському суспільстві і суспільствах “реального соціалізму”, прояви робітничої непокори протягом 70-80-х рр. XX ст.; дихотомія соціально-економічних і політичних причин активізації робітничого руху наприкінці 1980-х рр., еволюція незалежного профспілкового руху, роль національного фактора в протестних виступах робітників.

В історіографії відсутні роботи, які б подавали компаративне бачення робітничого та профспілкового руху в Україні в контексті аналогічної опозиційної боротьби в країнах Центрально-Східної Європи. Увага науковців (цілком природно) зосереджується здебільшого на національних історіях.

* У сучасній гуманітаристиці поширеним є твердження, що в суспільстві державного соціалізму існувала соціальна група робітників, але не робітничий клас, адже останній формується одночасно з ринком праці. Див. напр.: [1, с.412].

Так, український робітничий рух розглядуваного періоду є предметом наукового аналізу вітчизняних дослідників А. М. Русначенка [2-5], О. Д. Бойка [6], С. В. Кузьміної [7], І. З. Скловського [8] та ін. Проблему незалежного профспілкового руху порушує в рамках еволюції радянських профспілок В. М. Докашенка [9; 10].

Вибух українського страйкового руху кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. привернув до себе увагу західних вчених, доробок яких залишається маловідомим українській науковій спільноті.

Серед знакових робіт з проблеми слід виділити серію статей американського вченого С. Кроуела [11; 12; 13], в яких автор, поєднуючи соціологічні та історичні підходи, прагне зрозуміти соціально-політичні передумови активізації робітників, феномен Донбасу і національного фактору в українському робітничому русі.

Оригінальним дослідженням є видана у 1995 р. у США монографія Л. Сігельбаума і Д. Вальковіца "Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989-1992" [14], яка містить серію інтерв'ю американських авторів з шахтарями Донбасу – учасниками страйків 1989-1991 рр. Примітно, що фіксування "усних історій" шахтарів здійснено за допомогою пролонгованого опитування – під час і після страйків.

Український варіант робітничого руху розглядається також в монографії англійського дослідника-рядянолога Д. Маплза "Ukraine under perestroika: Ecology, economics and the workers' revolt" [15] та відомого зарубіжного фахівця з української історії Т. Кузіо "Ukraine: Perestroika to Independence" [16].

Масштаб участі робітників і профспілки "Солідарність" у польському опозиційному русі зумовив й кількість робіт, присвячених цьому аспекту. Їх узагальнення є предметом окремого дослідження. Роботи Л. Лойка [17], Е. Броніславського, Г. Вачнадзе [18], М. Крамера [19], Д. Оста [20] є лише частиною цього масиву.

Румунський варіант шахтарських виступів в Румунії висвітлено в статтях Дж. Гледхіл [21], І. Васі [22]. Болгарська специфіка профспілкового руху міститься в роботах В. Бурдяк [23], Г. Градева [24].

Отже, існує широкий комплекс літератури, що висвітлює національні особливості робітничого та профспілкового руху. Типологічно подібні процеси, що синхронно відбувалися в Україні та країнах Центрально-Східної Європи, дають підстави для залучення компаративного підходу щодо їх аналізу.

Джерельною основою статті є матеріали Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву "Смолоскип", а також публікації "неформальної" ("самвидавської") періодики.

Важливість ролі робітників в Україні, як і в суспільствах "реального соціалізму" в радянську епоху можна легко зрозуміти, ґрунтуючись на суто статистичних даних, адже за офіційною статистикою у 1985 р. кількість робітників в Україні становила 14,4 млн. – 28,4% населення [25, с.89-90]. Це був найчисельніший клас в структурі населення республіки.

Нижченаведена таблиця демонструє подібність соціальної структури суспільств Центрально-Східної Європи щодо частки робітників станом на 1989 р.

Таблиця 1.

**Частка робітників в суспільствах країн
Центрально-Східної Європи на 1989 р. [26, с. 67,68,73-76]**

	У сфері матеріального виробництва, тис. чол.	%	У т.ч. в промисло- вості, тис. чол.	%
Болгарія	3606,2	81,5	1681,6	38,0
Угорщина	3735,4	77,4	1465,6	30,4
Польща	14000,5	79,1	5177,6	29,2
Румунія	9520,8	87,0	4166,0	38,1
Чехословаччина	6177	77,8	2996	37,8

Дотримуючись радянського зразка, лідери й ідеологи компартій Центрально-Східної Європи оголосили, що після "соціалістичних революцій" у їхніх країнах установилася "диктатура пролетаріату", що робітничий клас тут став "провідною і спрямовуючою" силою, а компартії є "партіями робітничого класу" тощо. Вся офіційна пропаганда будувалася на заграванні з робітниками, на конструюванні міфу про "робітничий клас" як гегемон усіх соціальних перетворень [27, с.242].

Лише з початком процесу перебудови реформаторське керівництво Горбачова у пошуках політичної опори перевело свій фокус підтримки з робітничого класу на альянс із силами, більш відкритими для модернізаційних змін, – з інтелігенцією.

Названі процеси проявилися в Угорщині, де в 1989 р. з'їзд Угорської соціалістичної робочої партії перейменував її в Соціалістичну партію Угорщини. Склад партії, в якій в 1985 р. 40% становили робітники та 20% – селяни, змінився, і на 1989 року 90% членів партії становили вже "інтелектуа-

ли” [28, с.188]. У Польщі наприкінці 1980-х років близько 12,6% робітників були членами правлячої Польської об'єднаної робітничої партії — ПОРП. У той самий час кожен третій польський інтелігент був членом цієї партії [18, с.337]. П. Вуйчик так охарактеризував ПОРП кінця 1980-х років: “Партія за назвою робоча, але кожен другий її член — начальник. Якщо відкинути майстрів і бригадирів, лише кожен п'ятий член ПОРП — робітник” [27, с.244]. Натомість в Компартії України динаміка зменшення кількості робітників не спостерігалася. За офіційними даними, робітники складали у 1986 р. — 45,6%, 1987 — 45,8%, 1988 і 1989 рр. — 46,0%, 1990 — 45,7% [29, с.17].

Такі поняття, як “соціальний протест робітників”, “боротьба робітничого класу за підвищення заробітку та зміну суспільного ладу”, використовувалися в радянському дискурсі тільки щодо “загниваючого капіталізму”. В соціалістичному ж суспільстві, яке будувалося нібито на благо робітничого класу, а він не міг виступати проти своєї власної диктатури, не могли мати місце класові соціальні конфлікти. В силу цієї масової теорії, робітничий рух, що набув форму страйків наприкінці 80-х років, видався “громом серед ясного неба” [30, с.173].

На питання іноземних журналістів “Чому в СРСР заборонені страйки?” радянські ідеологи відповідали: “Страйки в СРСР не заборонені, їх немає тому, що вони позбавлені смислу... В СРСР немає ґрунту для виникнення ситуацій, які б змусили робітників страйкувати” [2]. Слід відзначити, що ця теза пролунала у 1984 р., за п'ять років до початку шахтарського загальносоюзного страйку, приховувати який вже не було можливим і доцільним [7, с.35].

Насправді, не вірним буде вважати, що страйковий рух виник одномоментно у 1989 р. Протягом радянського періоду латентно страйки мали місце.

За підрахунками, які наводить І. Скловський, за період з 1956-1983 рр. у різних галузях відомо 60 страйків, 15 з них припадає на машинобудівні підприємства, 8 — стосується вугільної галузі й шахтобудування, 9 — відбулося в будівельній індустрії, 6 — в легкій промисловості, 3 — в електротехнічній, 2 — у суднобудуванні, 1 раз страйкували докери, 2 — робітники місцевої промисловості, 3 — хімічної, 2 — металургії, 3 — в гірничій промисловості, 4 — на автотранспорті, по одному — в лісовій і м'ясо-молочній, поліграфії, електронній, цукровій та ін. галузях. У них брали участь близько 5 тис. людей. Якщо ж рахувати сюди й учасників деяких страйків, про які зарубіжні джерела говорять як про масові, тисячні, народні заворушення, що виростили із страйкових акцій, то це число можна збільшити до 20-25 тис. чоловік. Однак, і такий розмах неорганізованого, стихійного робітничого руху викликав страх у тоталітарної влади. Тоді ж, аби протидіяти цим виступам, ЦК КПУ дає вказівку місцевій партійній владі очолювати оперативні штаби і швидко гасити полум'я громадянської непокорності” [8, с.142].

“Колективні відмови від праці”, як зафіксували в самвидаві українські дисиденти, стали формою протидії владним структурам. Так, у 1974-1976 рр. вони мали місце в Одесі, Миколаєві, інших містах України. Причиною “колективних відмов від праці” часто були: несвоєчасна виплата заробітної платні, введення нових розцінок і норм виробітку або позбавлення премій за підсумками року. Якщо в 60-х — першій половині 70-х рр. йшлося в основному про окремі факти “колективних відмов від роботи”, то в другій половині 80-х років, навіть у “верхах” зайшла мова про наявність в СРСР робітничого страйкового руху. Це було змушене визнати Політбюро ЦК КПРС, яке, наприклад, на своєму засіданні 31 липня 1979 р. заслухало й обговорило питання “Про страйки в трудових колективах ряду регіонів країни” [8, с.146].

Однак вказані приклади втрачають ефект масштабності при їх порівнянні з аналогічними процесами в окремих країнах Центрально-Східної Європи. Так, протягом “комуністичної” епохи “сині комірці” були найкраще організовані і виступали як політично впливові у Польщі.

Під час кожної великої політичної кризи в Польщі між серединою 1950-х і кінцем 1980-х років — у 1956, 1968, 1970-1971, 1976, 1980, 1981 рр. робітники грали центральну, часто вирішальну роль. Політична нестабільність, досягнута робітниками, допомогла викликати крах польських комуністичних лідерів в 1970 і 1980 р. Навіть коли чиновники намагалися у Варшаві докласти всі зусилля, щоб догодити інтересам робітників і дозволити трудові конфлікти, непередбачені зміни в економічних умовах часто приводили до відновленої політичної нестабільності й перевороту.

Сильне зіткнення відбулося в 1956 р. у Познані між робітниками і польськими силами безпеки, у результаті 53 чоловіки загинуло, сотні поранені. Трудові хвилювання в Польщі тривали й наприкінці літа й осіні 1956 р., оскільки внутрішні кризи поглибилися і там, і в Угорщині.

Масові трудові протести проти різкого підвищення цін на продукти харчування в грудні 1970 р. стали віхою на шляху корпоративного єднання та “гартування” свідомості серед польських робітників. Страйкові комітети в Щецині і Гданську встановлювали зв'язок з фабриками по всій Польщі, і вимоги протестуючих стосувалися як економічних, так і політичних проблем. Незважаючи на спробу режиму придушити страйки силою, робітники виявляли упертість та змогли змусити уряд скасувати підвищення цін у лютому 1971 р. Цей різкий поворот подій далі зміцнив робочий рух, що у Польщі сприяв формуванню почуття солідарності серед зневірених груп робітників [19, с.75].

Місце робітників в суспільствах “реального соціалізму” за радянської доби доповнює ситуація з профспілками. В Радянському Союзі, як і в більшості Центрально-Східної Європи, профспілки були повністю підконтрольні компартії і вважалися “приводним пасом” між нею, з одного боку, і робітни-

чим класом, з іншого. В демократичних країнах спілки є “колективним голосом” робітників у відносинах з управлінням, з місцевою і національною політикою. На відміну від цього, в регіоні соцтабору профспілки мали справу зі скаргами лише на індивідуальній основі [31, р.6].

Сутність радянської профспілкової моделі влучно ілюструє наступний епізод. Після першого виступу українських шахтарів 1989 р. на профспілковій конференції в Донецьку делегат від ливарного цеху у відповідь на те, чому його цех не виконав план, відповів: “що стосується комітету комсомолу, то він вирішив проблему сімейної бази відпочинку на Азовському морі, дитячі канікули в піонерському таборі “Металург”. Це соціальна перемога для профспілки. Хто буде займатися забезпеченням робітників картоплею, м'ясом, милом? Я вважаю це роботою комітету комсомолу” [11, р.603].

Отже, в радянських умовах профспілки опікувалися не проблемою прав робітників, рівня їх заробітної плати, безпеки виробництва тощо, а майже виключно питаннями соціального характеру, розподіленням товарів і послуг.

Однак навіть у глибоко тоталітарній системі робились спроби започаткування альтернативних профспілок. У 1978 р. В. Клебановим було створено першу в СРСР незалежну профспілку. Володимир Клебанов – шахтар, який боровся проти зловживань адміністрації шахти ім. Бажанова у Макіївці, був за це засуджений, визнаний хворим на шизофренію. У 1973 р. навколо нього згуртувалося більше 150 осіб з числа незаконно звільнених з роботи, позбавлених прав, житла і тощо. Трохи менше половини з них було з України (з Донбасу, Миколаєва, Одеси, Києва, Чернігова, Львова) [8, с.141]. 26 лютого 1978 р. ця група перетворилась на “Асоціацію вільної профспілки трудящих у Радянському Союзі”. Як зазначає Л. Алексєєва, члени цієї асоціації свідомо відмежовувались від дисидентів-політиків та правозахисників, декларуючи вірність комуністичним ідеалам, а своєю метою вони вважали виключно боротьбу з бюрократією і захист прав трудящих, перш за все – права на труд. Проіснувала профспілка недовго, вже навесні 1978 р. її активісти були заарештовані, а решта розбіглася [32, с.343-345]. Безумовно, навіть і малочисельна група, яка хоч і підкреслювала своє лояльне ставлення до влади, створювала прецедент незгоди з діючою на той час моделлю профспілок, які знаходились в служінні режиму [10, с.302].

28 грудня 1978 р. у Москві виникла ще одна організація, яка мала на меті захист соціальних та економічних прав – “Вільне міжпрофесійне об'єднання трудящих” (ВМОТ). Організація мала групи у різних кутках країни, у т.ч. і в Україні. Керівництво ВМОТ одразу ж заявило, що воно не є політичним об'єднанням, а являє собою суто громадську організацію, цілями якої є надання правової, моральної та матеріальної допомоги своїм членам. ВМОТ видавало інформаційні бюлетені, де містилася інформація про репресії проти його членів, а також статті на соціальну та економічну тематику. Попри репресії це ВМОТ існувало доволі довго – до середини 1980-х років [32, с.346].

Близьким за масштабами до українського були спроби побудови альтернативних профспілок в радянський період в Румунії. Тут спроби організації незалежних профспілок здійснювалися в 1979 і 1980 рр., але були припинені репресивними органами. У 1971 р. робітник з Плоєшти В. Парасків, що вийшов з партії у 1968 р., звернувся з такого роду заявою в ЦК РКП, після чого насильно поміщений у психіатричну лікарню, а потім вимушений був емігрувати [33, с.106].

Початок незалежному профспілковому руху у Польщі поклав утворений у 1976 р. “Комітет захисту робітників” (польська аббревіатура – KOP). Він постав спочатку для допомоги покараним і переслідуваним робітникам. Характерною рисою KOP було те, що він категорично спростовував офіційну брехню. Цей принцип мав практичне підґрунтя, навіть у більшій мірі, ніж принцип відмови від насильства і ненависті: у боротьбі з владою, яка особливо скомпрометувала себе, коли треба було сказати правду, краще було повністю відмовитись від фальші і у такий спосіб завоювати довіру, ніж наражатись на можливість того, що будь-яке відхилення від істини буде роздмухане засобами інформації [34, с. 135].

Пізніше KOP трансформувався у Комітет громадського самозахисту. Він оголосив своєю метою боротьбу з політичними репресіями, будь-якими видами громадянської дискримінації, а також захист прав громадян.

На хвилі страйків і протестів улітку 1980 р. була заснована профспілка “Солідарність”, як перша організація, що об'єднала робітників по всій Польщі поза контролем ПОРП. Незалежний статус “Солідарності” був формально схвалений польською владою в історичних Гданських угодах. Нова профспілка незабаром одержала членство майже 10 мільйонів (тобто половини дорослого населення Польщі), що дозволило їй конкурувати з ПОРП у фактичному політичному контролі в державі. Коли в грудні 1981 р. був уведений воєнний стан, “Солідарність” і організації, що приєдналися до неї, були заборонені, і залишалися незаконними до початку 1989 р. Навіть під час піку періоду воєнного стану союз підпільно продовжував працювати, згуртовуючи робітників у Польщі.

Ця спадщина, а також існування значного приватного сектора в сільському господарстві та незначною мірою в промисловості і сфері послуг, ставила польських робітників в значно краще становище у порівнянні з робітниками в інших країнах “реального соціалізму”, де центральне планування було більш міцно встановлене. Деякі елементарні особливості ринкової економіки вже існували в Польщі, і польські робітники одержали цінний досвід мобілізації сил для колективних дій.

Слід зазначити, що польські успіхи страйкового руху слугували взірцем для українських дисидентів. Як зазначав у 1982 р. Василь Стус у записках “З таборового зошита”, “профспілковий варіант визволення – надзвичайно ефективний був би і для СРСР. Коли б початки, зроблені інженером Клебановим, були підтримані по цілій країні, уряд СРСР мав би перед собою, може, найсучаснішого антагоніста. Бо Гельсінський рух – то вища математика для цієї країни, як, може, і націонал-патріотичний. Зате рух за житло й шматок хліба, рух за нормальну платню робітника – це мова загальнозрозуміла, прийнятна... Я захоплений польськими звитязцями духу і шкодою, що я не поляк” [35].

Якщо тяглість робітничого руху в Польщі є загальновідомим фактом, то щодо Румунії побутує твердження, ніби за радянських часів опозиційний рух як явище тут майже не мав місця, адже авторитарна політика Чаушеску не сумісна була з будь-якими проявами громадянського суспільства. На цьому тлі феноменом виступає сила страйкового руху румунських шахтарів не тільки у період після повалення диктатури Чаушеску в 1989 р., а й протягом радянського періоду.

Поглиблення соціально-економічної кризи в Румунії призвело до першого суттєвого протестного сигналу у 1977 р. У серпні цього року відбувся 30-тисячний страйк шахтарів басейну Жиу. Приводом для непокори став новий пенсійний закон, що ліквідував допомогу по інвалідності та збільшував пенсійний вік шахтарів з 50 до 55 років. Шахтарі вимагали також поліпшення медичного обслуговування і надання робочих місць для членів їх сімей, скорочення робочого дня до 6 годин та об’єктивного висвітлення подій у засобах масової інформації. Після того, як шахтарі затримали прем’єр-міністра І. Вердеца, до них приїхав Н. Чаушеску. Виступивши перед шахтарями, він засудив їхні дії, але пообіцяв виконати усі вимоги.

Через день після його від’їзду армійські частини і сили безпеки оточили район виступів. Перед командуванням була поставлена вимога залякати страйкуючих і призвідників виступів. Лідера шахтарів К. Добре відправили “на навчання” у партійну школу ім. Стефана Георгу [36, с.660-661].

Другим масовим виступом робітників ознаменувався 1983 р., коли протестували шахтарі гірничодобувного басейну Марамуреш, обурені новими принципами нарахування заробітної плати. Протягом 1986-1987 рр. виступали з протестами робітничі колективи в Клужі і Яссах. Однак найбільш серйозним випробуванням для режиму став страйк 7 тисяч робітників у листопаді 1987 р. у Брашові, одному з найголовніших промислових районів Румунії. На відміну від попередніх виступів робітників Братова не обмежилися вимогами підвищення рівня життя [36, с.661]. Мер міста погрозив робітникам, що через місяць вони та їхні діти їстимуть соломку. Роздратовані учасники мітингу штурмом взяли будинок мерії, зірвали зі стін портрети Чаушеску і спалили їх на площі перед мерією. Виступ робітників був потоплений у крові, багато учасників трагічних подій пропали безвісти [37, с.59].

Наведені приклади робітничих виступів та зародження профспілкового руху в Україні, Польщі і Румунії засвідчують, що лише в Польщі у дотрансформаційний період робітники виступали складовою громадянського суспільства. В Україні і Румунії цей рух до кінця 80-х рр. мав елітарний характер. Віддаючи належне рішучості та внеску окремих українських опозиціонерів у справу побудови страйкових кампаній та незалежного профспілкового руху, їхній вплив на тоталітарну систему був обмеженим.

Компаративний аналіз передумов кардинальної активізації робітничого руху наприкінці 80-х років побудуємо, виділивши дві основні групи чинників, що виступатимуть критеріями порівняння. Це – соціально-економічне становище вугільної галузі і соціальний стан робітників, з одного боку, та політичний і національний фактор – з іншого.

При цьому слід зауважити, що поряд з логічним переплетенням цих факторів, не завжди є коректним їх паралельний розгляд. Поставши як реакція на соціально-економічні проблеми, страйковий рух поступово набув політичних ознак, тому доцільно акцентувати на увагу на послідовності, переростанні цих якостей робітничого руху. Перехід соціально-економічних проблем і, відповідно, вимог в ранг політичних є типовою моделлю для Центрально-Східної Європи. Єдиним виключенням з неї, на нашу думку, можна вважати польський випадок, де політичні питання вже у 1980-1981 рр. стояли на порядку денному.

Ще наприкінці 1950-х, коли планувальники приділяли першорядне значення нафті й газу, розвитку вугільної промисловості не приділялася належна увага. Від цього там з’явився цілий ряд проблем, з яких не в останню чергу були надзвичайно небезпечні умови, в яких радянські шахтарі були змушені працювати [11, р.605].

У середині 80-х років у межах України діяло 252 шахт, 69 вуглезбагачувальних і брикетних фабрик, 56 заводів гірничого машинобудування і ремонтних підприємств, 26 шахтобудівних трестів, 16 науково-дослідних та проектних організацій, в складі яких були зайняті 1,83 млн. чоловік. Українські шахти давали понад 20% обсягу видобутку вугілля в СРСР [7, с.38].

Станом на кінець 80-х рр. соціально-економічні проблеми вугільної галузі залишалися хронічно не вирішуваними. Через нестачу техніки та механізмів частка ручної праці в Донбасі досягала, за різними оцінками, від 57,9% (А. Русначенко [2, с.39]) до 69,6% (В. Докашенко [38, с.36]).

93% вугільних лав (133 з 143) розташовувались на небезпечних пластах і постійно загрожували викидом вугілля і газу, 30% лав знаходились під загрозою самозапалювання [38, с.36].

У той час як гірничо-промисловість всюди небезпечна, проблема стала особливо гострою в Радянському Союзі. Число нещасних випадків у вугільній сфері було набагато вище, ніж у наступній за небезпечністю галузі промисловості, – сталеварінні. Як зазначав в інтерв'ю американським дослідникам один з лідерів міського страйкового комітету донецьких шахтарів М. Крилов, “за кожний мільйон тонн видобутого вугілля, чотири-п'ять шахтарів сплачували своїм життям” [14, с.122]. Ці цифри не є емоційним перебільшенням, вони збігаються зі статистичними даними, що їх наводить у своїй монографії А. Саржан [39, с.163].

Начальник технічного управління Держгортехнагляду СРСР В. С. Шаталов після відвідування М. Горбачовим України в лютому 1989 р. визнав, що правила техніки безпеки часто порушувалися в кам'яновугільному басейні, й що такі порушення були головною причиною нещасних випадків. Серед іншого чиновник звернув увагу на один важливий факт. В радянській вугільній промисловості не існувало такого явища, як вихідний день. Навпаки, у 1982 р. союз шахтарів прийняв вимоги управління щодо роботи дві неділі на тиждень [15, с.197].

Шахтарі Чехословаччини, Польщі та Угорщини мали вільний день як посередині тижня, так і недільний вихідний. Протягом цих днів в країнах Центрально-Східної Європи існувала можливість для проведення капітального та поточного ремонту і обслуговування шахт. У радянських вугільних шахтах такими вихідними зневажали в інтересах підвищення обсягів видобутку, що в результаті зумовлювало й більший рівень нещасних випадків [15, с.198].

У своїй монографії Д. Магліз проводить лінію, за якою традиції нехтування технікою безпеки при експлуатації шахт заклав стахановський рух. Він започаткував феномен соціалістичного змагання, в рамках якого питання безпеки людини, його здоров'я стояли далеко не на першому місці. Однак стан вугільних шахт Донбасу у 1980-ті рр. якісно відрізнявся від ситуації в 1930-ті рр. [15].

У реальному житті людей у роки перебудови не відбулося яких-небудь відчутних змін на краще, а в ряді випадків становище різко погіршилося. Насамперед зросла напруженість на споживчому ринку. Ставало усе складніше реалізувати зароблені гроші на необхідні товари й послуги. Стало важко купити не тільки добротний одяг, взуття, телерадіоапаратуру, будматеріали, але й предмети першої необхідності: мило, синтетичні мийні засоби, леза, крем для гоління тощо.

Всі ці проблеми відчували на собі й шахтарі. Відносно невисокою (близько 300 руб.) була зарплата, робочий день тривав 10-11 годин, а з під'їздами до шахти й лави 14-16 годин. Складно було з житлом, з'явилися труднощі із продуктами харчування. Нерозв'язаність економічних і соціальних проблем шахтарів змусила їх піти на страйк. Про це свідчать і результати соціологічного опитування. Майже 90% опитаних основною причиною страйку назвали дефіцит найважливіших продовольчих і промислових товарів, 79% – низьку зарплату, 62% – коротку відпустку (24 дня) [39, с.163].

Діаспорна газета “Українське слово”, що видавалась у Парижі, 1989 р. писала: “Після того, як страйки охопили сотні тисяч шахтарів, для цілого світу стали ясними рабські умовини праці цієї категорії робітників – часто вихвалюваних передовиками, наслідниками донбасця Стаханова” [40].

Отже, звичайний спосіб, яким можна інтерпретувати акції українських шахтарів, полягає у використанні “відносної теорії позбавлення” – урахуванні економічних нестатків. Відповідно до цієї концепції протести шахтарів відбувалися у зв'язку з тим, що останні були позбавлені належного рівня життя. З цього приводу ще у 1981 р. московський кореспондент “Financial Times” Девід Сатер, який відвідав у 1980 р. Донбас, повідомляв: “За чотири дні розмов на автобусних зупинках, у спустошених парках біля шахт і в комунальних квартирах, де зі стелі капає вода, шахтарі довели, що умови, які спричинили робітничі заворушення в Польщі (рух “Солідарність”), існують і в Радянському Союзі у значно загрозливішій формі” [Цит. за: 41, с.471].

Однак це пояснення, на наш погляд, навряд чи можна вважати вичерпним. Вугільна промисловість була в принципі слабко технологічно розвинутою. Аналогічні ускладнення відчували й шахтарі в інших країнах соціалістичного табору, однак в них робітничий рух не став фактором опозиційної боротьби. Тому висловимо припущення, що розгортання страйкового руху в Польщі є закономірним з огляду на загальний ступінь розвитку опозиційного руху і громадянського суспільства протягом другої половини ХХ ст., в той час як в Україні до вищеописаних соціально-економічних передумов в період перебудови додалися політичні фактори – кризи імперської ідентичності та явище суверенізації.

Так, за даними опитування Радянської соціологічної асоціації АН СРСР, проведеного серед страйкуючих 17 шахт об'єднання “Донецьквугілля”, переважна більшість гірників на питання, чому вони виступили з протестом саме зараз (липень 1989 р.), а не раніше, відповіли: “Перші два роки з початку п'ятирічки вірили у покращення життя, потім сподівалися “авось ще наладиться”, четвертий рік стали обурюватися. Приїжджав Михайло Горбачов. Ми думали, допоможе, але теж безрезультатно” [42, с.123].

Самі шахтарі, як місцеві партійні, радянські та профспілкові органи, намагались всіляко заперечити наявність політичного підтексту вимог страйкуючих. Одні – елементарно побоювалися зви-

нування у спробі зазіхань на вищу владу. Інші – остерігались репресій, ретельно підкреслюючи мирну, суто соціальну спрямованість своїх акцій [38, с.37].

Більшість західних авторів звертають увагу на таку, парадоксальну, на перший погляд, особливість українського робітничого руху: страйк піднявся у Донбасі, де проживала найменш національно свідомо група населення республіки. Згідно з переписом населення, на Донбасі (в Донецькій і Луганській областях) у 1989 р. українці становили 51,1%, росіяни 43,8%. При цьому визнали рідною мовою українську 32,2%, російську – 65,8% [43, с.107].

Як зазначає А. Каппелер, “робітничий опозиційний рух очолили майже не охоплені українським національним рухом шахтарі Східної України, які вважалися пасивними, русифікованими та контрольованими комуністичною партією” [44, с.213]. Д. Маплз додає такі характеристики: “консервативні, не відрізнялися політичною активністю, були занурені в традиції стахановства” та наголошує: “зрозуміло, коли піднялися інтелігенти і націоналісти з Заходу, Драч і Чорновіл, але ніхто не очікував, що шахтарі зроблять це” [Цит. за: 12, с.46].

Настрої робітників Донбасу достатньо швидко змінилися на користь української суверенності, і, врешті, української незалежності. Влітку 1990 р. один з гірників сказав: “Україна дуже багата. Вона має величезний потенціал. Робітники Донбасу підтримують суверенність та незалежність України, якщо це буде доцільно економічно” [16, р.110]. Почуття глибокого відчуження від Москви разом з упевненістю, що Москва просто експлуатує Донбас, схилило шахтарів до думки, що їм було б краще в незалежній Україні, що незалежна Україна не експлуатуватиме Донбас так, як експлуатувала Москва [41, с.472].

Та обставина, що робітники Донбасу поряд з економічними і соціальними програмами проголосили у 1990-1991 рр. й політичні вимоги суверенізації України свідчить, з одного боку, про поєднання соціальної і національної парадигм трансформаційних процесів, з іншого, – про всеохопленість регіонів республіки опозиційним рухом.

Що стосується Донецького вугільного басейну, то доречним є його порівняння з басейном Жиу – місцем зосередження румунської вугільної промисловості. Вони мають подібну індустріальну і міську специфіку. У басейні Жиу (головне місто – Петросані) 80% робочої сили зайняті в гірничодобувній промисловості. Урбанізований регіон забезпечує майже 15% постачання вугілля в країну [22, р.139].

Схожими є однорідна структура населення міст регіонів, яка підпорядкована професійному чиннику. Ті, хто не працює в сфері послуг, зайняті в гірничодобувній галузі. В такого типу районах спостерігається щільність соціальних комунікацій. Соціальні зв'язки перехреснюються з сімейними. Шахтарі живуть в безпосередній близькості один до одного, в містах, що розташовані поблизу вугільних покладів, у відносній ізоляції від інших груп населення. Шахтарі працюють в ізольованих шахтах, але вони часто взаємодіють один з одним у зовнішніх та внутрішніх дворах, ліфтах, кімнатах устаткування, душах тощо [22, р. 140].

Відповідно, за таких умов легко встановлюються канали комунікації, що спричиняють й високий рівень мобілізації. Тому, на наш погляд, у розглядуваних районах можливим є відносно швидке поширення ідей, гасел, що стають переконаннями чи керівництвом до дії значної маси населення. Цим фактором можна, на нашу думку, частково пояснити механізм швидкої зміни лояльності шахтарів Донецького вугільного басейну до української національної ідеї. Безсумнівно, в основі підтримки української суверенності полягали глибинні фактори, здебільшого прагнення позбутися економічного “донорства” Москви. Разом з тим, щільність соціальних комунікацій дозволила цій ідеї швидко консолідовано охопити населення, яке століттями зазнавало русифікації і асиміляції.

Так само одностайно й активно румунські шахтарі зреагували на заклики Фронту національного порятунку виступили проти новопосталої опозиції і влаштували войовничі та криваві виступи проти власного народу.

Остання теза потребує детальнішого розгляду. Лише через місяць після румунської антитоталітарної революції в районі Бухареста зібралася демонстрація протестуючих, аби висловити невдоволення тим фактом, що колишні комуністичні лідери зуміли зберегти контроль та управління над найважливішими важелями влади в Румунії. Страйкарі вигукували: “Вчора Чаушеску, сьогодні Ілієску” [21, р.80]. На початковому етапі зміни режиму Румунія виявилася в ситуації, коли інститути влади та норми законодавства були настільки слабкі і розмиті, що Фронту національного порятунку потрібно було знайти вдалий людський ресурс для реалізації своїх політичних цілей [21, р.103]. За цих умов після виступу Ілієску по національному телебаченню і громадського заклику виступити проти “контрреволюціонерів” в Бухарест прибули 5000 шахтарів басейну Жиу з метою “захистити молоду демократію”. Шахтарі “допомогли” розігнати опозицію, здійснюючи напади на мирних жителів. Активність шахтарів різко контрастувала з масовою політичною апатією, що існувала в румунському суспільстві за доби Чаушеску. Демонстранти з антикомуністичними вимогами, серед яких було чимало студентів, руками зображували символ “V” і махали прапорами з отвором посередині, де раніше знаходилася комуністична емблема. З іншого боку, шахтарі махали кулаками у повітрі, щоб продемонструвати силу намірів. Захід трансливався контрольованими державою телевізійними каналами [22, р.152].

Через кілька тижнів шахтарі повернулися – у відповідь на демонстрацію, очолювану студентами та незалежними профспілками. Хоча ця демонстрація планувалася як мирний антикомуністичний захід, через провокаторів з Інформаційної служби Румунії (наступниці румунської таємної поліції Securitate), вона набула стихійного і силового характеру. Мета викликати насилля полягала в тому, щоб дискредитувати законність і справедливість вимог демонстрантів. 4000 шахтарів басейну Жиу прибули в Бухарест з готовністю повторити “успіх” трьох тижнів тому. Однак демонстрація розсіялася на той час, і урядові сили встановили контроль над усіма державними установами. Таким чином, цього разу місія шахтарів була короткою і не супроводжувалася насиллям [21, р.81].

Найбільш суттєвий з шахтарських виступів в Румунії відбувся у період між 13 і 15 червня 1990 р. Приводом до нього стало рішення Фронті національного порятунку брати участь у перших вільних виборах в Румунії, запланованих на 20 червня, як політична партія. Це рішення ФНС йшло в розріз із проголошеним ним же раніше зобов’язанням не брати участі в парламентській кампанії. Будучи переконані у використанні адміністративного ресурсу представниками ФНС, опозиційні сили вийшли на вулиці з вимогою очищення влади і не допущення повернення до неї представників колишнього режиму. Конфронтація між І. Ілієску та опозицією поглибилася в результаті таврування новообраним президентом демонстрантів як хуліганів, зрадників, торговців наркотиків, команди фашистських іноземців, що бажали дестабілізувати молоду демократію в Румунії [21, р.81].

Чому в той самий час як українські і польські робітники, використовували ненасильницькі засоби, боролися, щоб досягти антикомуністичних цілей, румунські шахтарі, застосовуючи насильство, захищали неоконуністичну владу?

Відповідь на це питання, на наш погляд, можна вбачати у тому, що, незважаючи на подібність шахтарських рухів, суттєвою відмінністю між ними є різниця ідеологій. Румунські шахтарі басейну Жиу не розвивали антикомуністичну та проліберальну ідеологію, як це робили українські шахтарі та профспілка “Солідарність” у Польщі.

У румунських шахтарів існувала міцно вкорінена лояльність щодо комуністичної ідеології. Ця вкоріненість була досягнута десятиліттями гнучкою політикою румунської влади – системою “батога і пряника”, або, користуючись соціологічною термінологією, “позитивних та негативних мотивів”.

На підтвердження висловленої думки можна навести такі аргументи вченого з Колумбійського університету І. Васі.

По-перше, після подій 1977 р. у Румунії за допомогою агентів таємної поліції (секретної служби) влада мала можливість контролювати і ефективно придушувати будь-які дисидентські ідеї.

По-друге, оскільки шахтарів боялася комуністична влада, офіційною пропагандою та ідеологією вони розглядалися як еліта робітничого класу, їм пропонувалися спеціальні привілеї (здебільшого високий рівень заробітної плати). На відміну від, наприклад, українських шахтарів, шахтарі Румунії відчували значно менше економічних проблем. Навпаки, у порівнянні з основною масою населення їх фінансова ситуація була відносно благополучною.

По-третє, румунська комуністична пропаганда використовувала конфлікти робітників басейну Жиу перед Другою світовою війною, зображуючи їх як боротьбу робітничого класу проти репресивного уряду правих партій. Наприклад, посібник з історії 1929 р. страйки шахтарів Жиу показує як зразковий героїзм робітничого класу і мучеництво [22, с. 142]. Серед мешканців басейну Жиу виникла ілюзія того, що вони є “авангардом революційного дійства”. Заклик “захистити демократію” дозволив старшому поколінню шахтарів, що брали участь в акціях протесту 1977 р., ще раз примірити на собі революційну іпостась, яку вони втратили наприкінці 1970-х рр. І, навпаки, тим, хто почав діяльність після 1977 р., участь в протестних заходах давала можливість спрямувати своє соціальне невдоволення на нову ідентифіковану ціль.

Отже, той факт, що мобілізація румунських шахтарів в 1990 р. відбувалася згори, неоконуністичними лідерами, можна пояснити тим фактом, що шахтарі підтримували комуністичну ідеологію. Відповідно до цієї ідеології їм була надана реальна, а не декларативна, як в Україні, історична роль “авангарда робітничого класу”, головна мета і місія якого повинна полягати в обслуговуванні існуючого суспільного ладу.

Наприклад, шахтарі Румунії і до сьогодні пишаються героїчною історією протестів. Справді, вони – єдина група робітників, які могли стверджувати, що вони протистояли несправедливості і капіталістичній системі у міжвоєнний період і післявоєнній комуністичній системі.

Це почуття гордості було основою, на якій базувалася унікальна згуртованість румунських шахтарів. Говорячи безвідносно до методів, якими досягали своїх цілей румунські шахтарі, слід констатувати продемонстровану ними потужну ідентичність. Вона відчувається і в самоідентифікації та самоназві шахтарів як “кулак робітничого класу” або “вістря пролетаріату”. Примітно, що широко розповсюджене почуття гордості часто перетворювалося в патріотизм [22, р.151].

Однак, на наш погляд, слід уникати бажання ідеалізувати потужність робітників як сегменту громадянського суспільства в Румунії в транзитний період. Спотвореність формування цієї ідентичності призвела до аморфності принципів шахтарського руху. У 1991 р. та сама ідентичність “кулака робітничого класу” була кинута як виклик діючій владі. Протест розпочався з відмови прем’єр-міністра прибути до міста Петросані на переговори з шахтарями. Керівник профспілки шахтарів Мі-

рон Козма виступив з погрозою повалення президента і прем'єр-міністра, якщо вони не будуть вирішувати питання шахтарів. Ці погрози набули розголосу, коли шахтарі прибули до Бухареста в робочому одязі, з інструментами. Примітно, що рішучі вимоги страйкуючих в результаті були задоволені [22, с.133].

Важливою особливістю, що відрізняє український робітничий рух від польського, є той факт, що він не охопив широке коло галузей, а розгортався переважно у шахтарському середовищі. Як відомо, під знаменами польської “Солідарності” страйкували в різний час робітники сталеливарних заводів, судноверфей, залізниць, інших газузей.

На перший погляд, таке звуження соціальної бази робітничого руху до однієї сфери можна розглядати як гальмівний чинник української опозиційної боротьби. Однак при компаративному погляді можна дійти висновку, що цей фактор відповідає світовим “стандартам”: в усьому світі шахтарі є найбільш активною групою в робітничому русі.

Як влучно позначив С. Кроуел, є “дійсно дещо унікальне в трудовому процесі у вугільній промисловості, з її небезпечною підземною роботою; і це дуже ймовірно сприяє професійній гордості й солідарності” [11, р.604].

Серед спільних причин, що зумовлюють посилену роль шахтарів у суспільних виступах, науковці виділяють особливості становища цієї соціально-професійної групи: важкі умови праці; технологічна необхідність тісного зв'язку робітників, що призводить до зміцнення солідарності; стабільність соціальної групи, що багато в чому формується за рахунок мешканців шахтарських регіонів, які складаються з компактних і гомогенних поселенських спільнот [45, с.58].

В Україні шахтарі серед всіх категорій індустріальних робітників були найбільш високооплачуваними. Вони одержували заробітну плату майже вдвічі більшу, ніж, скажімо, середній сталеливарник. Разом з тим при значній заробітній платні шахтарі не мали таких соціальних пільг, як, наприклад, сталеливарники.

Цей факт, на думку С. Кроуела, є підставою для наступної детермінації. Компенсація заробітної плати значним рівнем соціального забезпечення створює більшу залежність, ніж висока заробітна плата в грошах при мінімальних “натуральних” пільгах. Адже навіть у випадку втрати роботи з дисциплінарних причин, звільнені робітники через брак робочої сили могли швидко знайти нову роботу. Причому часом за більш високу заробітну плату, ніж на їх попередніх робочих місцях. Але для робітника, що очікував роками квартири або автомобіля й наближався до вершини списку, втрата місця в черзі була жакливим ударом [12, р.51]. Як казав в інтерв'ю один зі сталеливарників: “Ми повністю залежимо від них. Їжа, одяг, квартири, меблі, літній табір – все розподілено і регулюється ними, вони управляють нашим життям. Кожен має що втрачати” [14, р.73]. Через це саме шахтарі мали більшу свободу у порівнянні з більш залежними робітниками інших галузей промисловості.

Період демократизації і гласності в СРСР, визрівання і швидка реалізація серії анти тоталітарних революцій в країнах соцтабору поставили на порядок денний питання про формування альтернативних профспілок. На цей час став очевидним факт того, що офіційні профспілки нездатні висловлювати інтереси робітників, будучи скоріше інструментами центрального керівництва.

Як зазначає В. Докашенко, в Україні найменше ідея започаткування альтернативних профспілок знайшла підтримку серед партійних працівників і представників адміністративного корпусу. І це зрозуміло, адже профспілки нового типу автоматично виходили з-під їхнього підпорядкування. Найбільше розраховували на створення нових профспілкових формувань рядові співчани – 60% опитаних [10, с.304].

Одним з перших новопосталих профспілкових об'єднань можна вважати Регіональну спілку страйкових комітетів Донбасу (РССКД). 17 серпня 1989 р. в Горлівці пройшла установча конференція страйкових комітетів Донбасу. У ній взяли участь представники 17 міст з Донецької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Ростовської областей. Учасниками конференції було вирішено створити РССКД з центром у м. Горлівці. Метою нової спілки проголошувалося здійснення постійного контролю за виконанням вимог, висунутих гірниками під час липневого страйку 1989 р. [7, с.70].

Як стверджує С. Кузьміна, РССКД була незалежною громадською організацією з явними профспілковими рисами і політичною спрямованістю, демократичною за своїм статутом і будовою, перше масове незалежне утворення такого типу за часів радянської влади [7, с.70].

Аналіз неформальної періодики дозволяє навести ще кілька прикладів зародження незалежного профспілкового руху в Україні.

Так, у жовтні 1989 р. робітники міста Харкова, “враховуючи тоталітарний характер держави, ...беручи до уваги, що існуючі профспілки не являють собою дійсних захисників інтересів трудящих”, заснували Незалежну робітничу спілку. Однією з її кінцевих цілей було утворення Ради незалежних профспілок України. У програмному документі новопосталої організації зазначалося, що “право на страйк є законним засобом регулювання відносин між трудящими, працедавцями та державою” [46, с.3].

23-24 березня 1990 р. в Києві відбулась установча конференція нового незалежного профоб'єднання “Солідарні профспілки України”, в яке ввійшли представники Донбасу, Києва, Харкова, Черкас та інших міст України. В прийнятих документах наголошувалося, що “діяльність профспі-

лки має бути вільною від державного і адміністративного втручання, реально забезпечити захист прав трудящих України” [47].

У червні 1991 р. пройшов Установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів. Голова оргкомітету О. Іващенко у виступі зазначив, що, “відчуваючи швидкий кінець свого панування, компартійна мафія робить усе для того, щоб дискредитувати страйковий рух, але прозріння до народу прийде неминуче” [48]. Присутня на заході Ярослава Стецько у своєму виступі наголосила: “Тепер наші очі, очі народу, де б він не жив – в Україні, чи по широкому світі, звернені на наше робітництво, на ту силу, яка має зорганізуватися, відібрати добра нації в свої руки, повернути нашому народові і допомогти йому стати господарем на своїй відвічній святій землі» [49].

Очевидним на цьому тлі є зіставлення спроб побудови незалежних профспілок в Україні з профспілковим рухом у Польщі, синонімом якого стала “Солідарність”.

За словами відомого американського славіста польського походження П. Вандича, “«Солідарність» була найважливішою подією в Центрально-Східній Європі принаймні з часів Другої світової війни, коли не раніше”. Він назвав її “єдиною спонтанною та справжньою революцією робітничого класу, яка більше не траплялася в історії, і була спрямована проти “соціалістичної” держави, в якій керували бюрократи (в ім'я, але насправді проти робітничого класу) та здійснена під знаком хреста й із благословення папи” [50, с.323].

Зароджуючись як профспілка, “Солідарність” із самого початку була масовим рухом. Вже у 1980 р. вона нараховувала більше 10 млн. членів [51, с.110], в 1981 р. – більше 12 млн. [28, с.82], в 1990 р. – 2,5 млн. (для порівняння: у 2004 р. – 760 тис. [51, с.110])

Однак проблема порівняння українського досвіду формування незалежних профспілок і феномену “Солідарності” у Польщі, на наш погляд, зводиться не тільки до формального з'ясування різниці у масштабах профспілкового руху. Мова, скоріше, має йти про причини такої ситуації, про різне бачення українським і польським суспільством ролі і місії профспілки в країні.

На нашу думку, можна виділити три основні аспекти таких відмінностей.

По-перше, міцність будь-якого об'єднання залежить від чіткості ідеології, яка сприймається усіма без виключення чи більшістю її членів. Такою цементуючою централлю для польської “Солідарності” являлась релігія. Більшість членів профоб'єднання були віруючими; релігія зміцнювала рух світоглядно, а найбільш впливовим у його керівництві було християнсько-демократичне крило Л. Валенсоу й Т. Мазовецьким. Це надавало додаткову вагу руху в очах рядових поляків, у масі своєї також віруючих. В умовах радянського насадженого атеїзму в Україні таку консолідуючу роль релігія не змогла зіграти в профспілковому русі.

По-друге, український випадок робітничого і профспілкового руху свідчить про проблеми консолідації між робітниками та іншими соціальними групами, зокрема інтелігенцією. В українських умовах характерним було традиційне для радянської доби відчуження між робітниками і інтелігенцією. В інтелігенції укорінився стереотип недооцінки роду робітництва в українській історії і в сучасний період розбудови держави [52, с.98]. З іншого боку, ставлення робітників до інтелігенції також не відрізнялося позитивом.

У системах радянського зразка робітники типово ображалися на зарозумілість і привілеї інтелігенції, в той час як особи, що зайняті розумовою працею, найчастіше не довіряють політиці, яку проводять робітники [53, р.39]. Комуністична влада використовувала таку недовіру у своїх спробах придушити будь-який прояв об'єднаної опозиції.

Питання взаємовідносин інтелігенції і робітництва виводить нас на не менш важливу в конкретно-історичній ситуації проблему взаємовідносин між робітничим і національно-демократичним рухом.

Робітничий рух, так само як релігійний чи екологічний, виступає в контексті опозиційної боротьби водночас у двох іпостасях: її суб'єктом і об'єктом.

З одного боку, прояви опозиційності щодо існуючої влади містяться в самих виступах робітників. На цих узагальненнях ми зосереджували нашу увагу вище. З іншого боку, робітники виступали об'єктом дії з боку націонал-демократичних сил, які прагнули, за різними оцінками, використати потенціал робітничої непокори у власних цілях чи об'єднати зусилля у боротьбі проти тоталітарної системи. Останнє твердження виводить нас на розуміння суб'єкт-суб'єктних відносин.

В історичній літературі можна зустріти наступну оцінку відносин між українським шахтарським і націонал-демократичним рухом. “Зі страйків шахтарів прагнули отримати політичну вигоду для себе і представники республіканської опозиції – передусім Рух. Більшість донеччан не розуміли ані Руху, ані його позиції. Лідери шахтарів стримано ставилися до національних закликів Руху, особливо що стосується мовного питання”, – вказує З. Г. Лихолобова [54, с.232-233]. Г. Куромія зазначає, що 1990 р. лідери Руху стали називати шахтарів “ковбасоїдами”: один шахтар колись сказав, що “нам однаково, якою мовою говорити, аби була ковбаса” [41, с.472].

Констатуючи існування серйозних проблем між представниками шахтарських колективів і демократичним табором в Україні, схильні вважати, що вищенаведені оцінки є перебільшеними. Аналіз самвидавської преси 1989-1991 рр. засвідчує чимало прикладів конструктивних контактів між робітниками і опозиційними демократичними організаціями.

Так, на мітингах у Донбасі 11 липня 1990 р., за інформацією газети “Оглядач”, не було жодного червоного прапора, лише жовто-блакитні. Протягом тридцятигодинного мітингу у Донецьку у виступах шахтарів і представників інших галузей промисловості рефреном звучало: “КПСС – мертва”, “КПСС – не робітничка партія”. Трудящі тримали гасла: “Комуністична система перешкоджає прогресові і добробуту народу”, “Ленінізм – утопія мракобісів”, “КПСС, поверни награбоване народові” [55].

На прес-конференції напередодні Всеукраїнських зборів РУХу 24 жовтня 1990 р. представники шахтарів Донеччини одностайно говорили про те, що підтримують Рух, що ніяких особливих розбіжностей між програмою Руху і вимогами шахтарів немає. Взаємодія руху робітничого і руху національно-визвольного цілком реальна [56].

До того ж, як свідчить звіт мандатної комісії II з’їзду Руху (жовтень 1990 р.), серед делегатів кваліфіковані робітники складали 17,01% – це другий показник після інженерно-технічних працівників (19,55%) [57].

Примітно, що серед заяв, які розглядались про прийом у Товариство української мови ім. Тараса Шевченка на Донеччині, перші були від гірничого майстра шахти ім. В. І. Леніна виробничого об’єднання “Макіїввугілля” Ж. Мусієздова і доменщика Макіївського металургійного комбінату ім. Кірова В. Москальова. Вже 9 квітня 1989 р. заяву про реєстрацію первинного осередку ДТУМ було подано від групи працівників шахти “Мушкетівська” (3 особи), 19 березня – від 6 осіб шахти ім. О. Засядька [58, с.4].

Наведені факти свідчать, що в українських умовах існували реальні можливості для консолідованої опозиційної боротьби. Як зазначав А. Русначенко, “лідери національно-демократичних сил мали кращий доступ і вплив на владні структури в Києві, ніж представники робітництва. Народно-демократичному рухові теж потрібно було спертися на робітничі верстви, що мали найширшу соціальну базу та власну політичну структуру. Для Руху, УРП це було особливо важливо, оскільки на Сході вони не мали реального впливу. Але ґрунт для їхньої діяльності там був: хоч денационалізація в Донбасі досягла особливих успіхів, але ж більше половини місцевого населення – українці, що жили там здавна чи переселилися в останні десятиліття” [2, с.43].

Яскравим прикладом практичної підтримки демократичних ідей з боку українського робітництва стала їхня солідарність зі “студентською революцією на граніті”. Кульмінаційним епізодом останньої став перехід на бік українських студентів робітників найбільшого в Києві заводу “Арсенал”. Самі більшовики ретельно створювали цьому заводу славу флагмана київського пролетаріату, незаперечного авторитету в суспільно-політичному житті. Слово “арсенальців” було завжди козирною картою в руках компартійних пропагандистів, і слово це завжди було антинаціональне й пробільшовицьке [59, с.79]. Як зазначає Б. Кравченко, саме робітники схилили чашу ваг на бік перемоги студентів [Цит. за: 12, р.47].

Під час Установчого з’їзду Всеукраїнського об’єднання страйкових комітетів (ВОСК) голова Спілки українських студентів В. Чемерис висловив впевненість в тому, що “все міцнішатиме взаємодія робітничого і студентського руху, яка допомогла звільнитися від комуністичної чуми вже не одному народу Європи. Така солідарність особливо необхідна нині, коли боротьба проти нав’язуваного Україні союзного ярма наближається до вирішальної точки” [48].

Вищенаведені факти набувають більшого значення, коли їх яскраво відтіняє порівняння з румунським прикладом. Студенти цієї країни після повалення режиму Чаушеску і приходу до влади неокомуністів на чолі з Іоном Ілієску стали кісткою вуличних акцій протесту на чолі антикомуністичної опозиції. Натомість шахтарі басейну Жиу виявилися по інший бік барикад. Вони, зреагувавши на заклик І. Ілієску, вчинили насилля проти молоді, вступивши у криваві сутички.

Суттєвою причиною, що унеможливила реалізувати спільний потенціал робітників та інтелігенції в українських умовах вбачаємо в штучно створеному прокомуністичними силами конфлікті на регіональній основі. У зверненні Секретаріату УРП та Секретаріату РУХу, опублікованого 1990 р. у “самвидавській” газеті “Оглядач” зазначалося: “... намагання КПСС, ідеологів її великодержавництва протиставити, ба навіть відірвати Донеччину від України. ...Саме в такому контексті треба розуміти анексіоністські ідейки донецької “автономії”, та небажання переходити на республіканський час. Надто знайомий ще з громадянської війни прийом – розділення завойованого краю на шматки. Досить згадати знамените ленінське: “по мере продвижения наших войск (на Украину) создавайте повсюду областные правительства. Это лишает наших противников возможности толковать продвижение как оккупацию”. Згадайте створення більшовиками з метою розколу українського робітництва Донецько-Криворізьку республіку... З нею було зразу ж покінчено, коли внаслідок спровокованого розколу була встановлена єдина більшовицька влада. Не допустіть подібної провокації сьогодні” [60].

Гостро відчуваючи цю проблему, В. Чорновіл 22 жовтня 1989 р. у неоголошеному виступі на мітингу Руху у Києві зазначав: “Настав час організованому робітництву Донбасу і Галичини простягнути одне одному руки і об’єднати зусилля. Тоді за ними піде вся Україна, тоді зможе постати наша українська “Солідарність” – дійсна, а не бутафорна протипартійно-бюрократичному апаратові. Я думаю, що голова Львівського обласного страйкового комітету Віктор Фурманов, росіянин, що

розмовляє українською мовою, знайде спільну мову з лідером страйкового руху в Донбасі, яким може бути Петренко чи Іваненко, що розмовляє російською мовою. І спеціального пункту про «мову міжнаціональних стосунків» для їхньої робітничої солідарності виробляти не потрібно» [61, с.8].

Натомість унікальний випадок поєднання зусиль інтелігенції та робітників у боротьбі проти тоталітарної влади продемонструвала Польща. У становленні "Солідарності" широка участь представників творчих кіл, науки й культури зближала її з інтелектуальним рухом, плином суспільної думки. Про це більш ніж красномовно свідчать наступні факти: на 1 з'їзді "Солідарності" у жовтні 1981 р. з 892 делегатів 74,6% представляли інтелігенцію [62, с.74].

У Польщі інтелігенція завжди користувалася повагою й авторитетом у суспільстві, а її месіансько-романтична традиція відігравала роль національного лідера – елемент самосвідомості поляків. Історично будь-які нові політичні ідеї незмінно пропускalisся через оцінний "фільтр" національної інтелігенції.

Незважаючи на те, що робітники становили значно більшу численну частину союзу "Солідарність", кількість високоосвічених осіб, що займалися розумовою працею, істотно перевищувала їхнє число в складі керівництва руху. І навіть якщо такі робітники, як Лех Валенса, Збігнев Буяк, були присутні в складі керівництва, вони залежали від таких консультантів із числа осіб розумової праці, як Мічнік, Яцек Куронь, Тадеуш Мазовецький й Броніслав Геремек. Звичайно, це був рух робітників, заснований на досвіді робітничого класу в Гданську, Щеціні, Сілезії й інших промислових центрах, але на нього також впливали дисиденти з інтелігенції, які висували ідею про боротьбу громадянського суспільства проти держави, а також більш широкі прошарки інтелігенції, які проголошували ідею про представників інтелектуальної праці в політичній сфері [53, с.40].

У Заяві спілки польських письменників Варшави від 9 вересня 1980 р. зазначалося з цього приводу: "Спілка польських письменників висловлює визнання, вдячність і подив польським робітникам, а зокрема робітникам Узбережжя, представленими Міжзаводським і страйковими комітетами в Гданську і Щеціні за те, що вони вчинили для спільного добра... Ми боролися і будемо боротися за піднесення рівня і властиве розуміння культури в польському суспільному житті..., за її вільний розвиток, відповідний до потреб суспільства; за безперешкодний перебіг інформації, а також поглядів і оцінок; за підбір компетентних, здатних до управління і чесних людей на посади організаторів і координаторів культурного життя країни; за відновлення присутності у публічному житті... тих творів і тих письменників, які були з нього виключені..., якнайшвидшого подолання катастрофічного стану виробництва книжок, що викликає їх хронічний брак на ринку" [63, с.114-116].

Усвідомлюючи важливість основи, що складалася із представників робітничого класу, люди, що займалися розумовою працею, завжди намагалися будувати плани, які не суперечили б егалітарним поглядам робітників. Наприклад, формулювання проекту самоврядування обґрунтовувалася не тільки економічною необхідністю або ефективністю, як це відбулося б при одноособовому рішенні інженерів, але також і демократичними аспектами [53, с.40].

Найбільший ступінь конфлікту між робітниками і інтелігенцією продемонструвала Румунія. Серія страйків 1990 р. супроводжувалася такими гаслами шахтарів, спрямованими проти інтелігенції, як "Noi muncim, nu gandim!" ("Ми працюємо, а не думаємо") [21, р.84], що є свідченням розколу між двома соціальними групами.

Повертаючись до порівняння українського і польського варіантів профспілкового руху, слід визнати, що окремий фактор відмінностей полягає в тому, що в Україні аж до самого кінця 80-х років модель радянських профспілок явно домінувала в суспільному сприйнятті. Це не є дивним, адже альтернативні ідеї щодо профспілкового руху або замовчувалися, або паплюжилися. Одним з яскравих прикладів такої ідеї є анархо-синдикалізм, що в карикатурному вигляді подавався суспільству.

Розгляд цього аспекту важливий, оскільки прихильники анархістської ідеї брали активну участь у створенні незалежних профспілок в Україні.

Анархо-синдикалістський рух в Україні, як і в СРСР у цілому, був частиною, хоча й своєрідною, загальнодемократичного руху. Ідеалом суспільної організації вони вважали громадське самоуправління, яке створює можливості для самореалізації особистості й колективу. Організаційним оформленням анархо-синдикалізму стала Конфедерація анархістів України, що мала тісні зв'язки з однодумцями з Москви, Ленінграда та інших міст Росії, брала участь у перших з'їздах загальносоюзної Конфедерації анархо-синдикалістів.

У першому номері власної самвидавської газети "Набат" (1989 р.) в редакційній статті "Хто такі анархо-синдикалісти" проголошувалися основні засади цього руху: "На прикладі нашої величезної держави видно згубність принципу централізму. Неможливо з єдиного центру врахувати все різноманіття суспільних інтересів. Не можна з єдиного центру планувати і регламентувати господарське, політичне, суспільне і культурне життя країни. Тільки конфедералізм, тільки повна автономія, незалежність місцевих органів самоврядування від центру зможуть вивести нашу країну зі стану кризи, допомогти уникнути зіткнень класів і націй у руйнівній громадянській війні. Ми не проти багатопартійності і не за неї, оскільки вважаємо, що це не панацея від усіх лих. Ні багато-, ні тим більше, однопартійна система не в змозі передати владу з рук касты професійних політиків і бюрократів у руки

самого народу. Нам потрібні не багатопартійні, а безпартійні Ради, в яких депутати будуть голосувати не за партійними рішеннями, а по наказах виборців” [64].

Розуміння анархізму не обов’язково конфліктувало з комуністичною ідеєю. Вищезгадана редакційна стаття проголошувала: “на сьогоднішній день ми боремося за передачу справжньої влади в центрі і на місцях Радам, відновлення радянської влади в її первинному значенні” [64]. Однак в лютому 1990 р. на 2-му з’їзді Конфедерація анархістів України дистанціювалася від комунізму в будь-якій його формі.

У редакційній статті першого номера газети “Черная суббота” – друкованого органу запорізьких анархо-синдикалістів – зазначалося, що нові профспілки пропонувалося будувати за принципом повної незалежності від партійних впливів. Висувалися гасла радикальної соціально-економічної трансформації суспільства – по-суті, соціальної революції, рушієм якої передбачалися незалежні профспілки: “Главная задача – освобождение труда. ...Предприятия тем, кто на них работает! Распоряжение благами тем, кто их производит! Социально-экономическое управление должно быть в руках рабочего комитета..., при полной выборности и сменяемости его. ...Освобождение трудящегося – дело самого трудящегося!” [65]. Мова йшла про ринкову економіку з великою питомою вагою колективної робітничої власності і сильним соціальним захистом. Гарантом цієї системи повинні стати добре організовані робітничі профспілки.

Слід наголосити, що український анархо-синдикалістський рух у своїх спробах побудови незалежних профспілок вдавався до прикладів польської боротьби. У листі автору статті один з найбільш відомих лідерів Конфедерації анархо-синдикалістів (КАС), нині професійний російський історик О. В. Шубін зазначив, що саме “Солідарності” анархо-синдикалісти надавали найбільш суттєвого значення як взірць для наслідування. У 1988 р. вони розповсюдили листівку “За нашу і вашу свободу”, присвячену річниці 13 грудня 1981 р., коли в Польщі був введений надзвичайний стан [66]. У другому номері згадуваної вище газети “Черная суббота” міститься матеріал В. Стрелковського “Нас вдохновляет SOLIDARNOSC-80”, де підкреслюється роль польського досвіду для українського профспілкового руху [67].

Варто зазначити, що завдяки Комітету оборони робітників анархо-синдикалізм зайняв помітне місце і в ідеології “Солідарності” у 1980-1981 рр. Ця обставина, на фоні анархізації суспільного життя в ПНР в цілому, навіть дала підстави деяким польським політологам говорити про “ренесанс анархізму” [17, с.72].

Ідеї анархо-синдикалістського руху виявилися мобілізуючими і для Болгарії. В цій країні у лютому 1989 р. з таємної, антикомуністичної організації, заснованої інтелектуалами, виросла незалежна профспілка “Подкрепа” – як альтернатива “державним” профспілкам. Її завданням проголошувалося відродження синдикалістського руху, як важливого елементу громадянського суспільства, що розвивав політичний плюралізм і демократію. Очолював “Подкрепу” колишній асистент медичного інституту в Старой Загоре Константин Тренчев [23, с.101].

Публіцисти іноді порівнюють болгарську “Подкрепу” і польську “Солідарність”. Але схожість ця суто зовнішня. Відмінностей між ними, принаймні у початковий період їх існування, набагато більше, ніж схожості. Це стосується і соціальної бази, і внутрішньої організації, і ставлення до політичної боротьби (за статутом “Подкрепа” в ній не бере участі), і чисельності.

Якщо “Солідарність” через рік після народження об’єднувала майже 10 млн. чол., то по всій Болгарії станом на вересень 1989 р. нараховувалося не більше 30 членів “Подкрепи”, а софійське відділення виникло лише у серпні. І головне: на першому етапі своєї діяльності “Подкрепа” – це суто інтелігентська організація, хоча весною і влітку 1989 р. до її керівництва зверталася певна кількість робітників з різних регіонів країни з наміром приєднатися. Але відповідно до попередньо прийнятого рішення про захист тільки інтелектуальної праці їхні прохання були відхилені. Як вважає К. Кабакчиев, один з активістів дисидентського руху, це була помилка: розвиток “Подкрепи” пішов би набагато швидше і ефективніше, якщо б профспілка буда відкрита для робітників із самого початку [68, с.29,81]. Після 10 листопада 1989 р. ця хвороба росту була подолана, і нині “Подкрепа” є другим за популярністю альтернативним синдикатом у Центрально-Східній Європі після “Солідарності”, а, можливо, й першим після провалу останньої на парламентських виборах у Польщі 1993 р. У грудні 1990 р. в результаті енергійних дій лідерів “Подкрепи”, спрямованих на створення політичної альтернативи реформованій комуністичній партії, з профспілкового табору виділився Союз демократичних сил і турецький Рух за права і свободи [69, с.198].

Таким чином, проведений у даній статті компаративний аналіз опозиційного робітничого та профспілкового руху в Україні з країнами Центрально-Східної Європи (Польщею, Румунією та Болгарією) дозволяє дійти до низки узагальнень.

Протягом 50-х – першої половини 80-х рр. XX ст. в Україні відбувалися латентні і поодинокі прояви непокори з боку робітників, що набували форм страйків у різних галузях промисловості та колективних відмов від праці. Їх масштаб явно дисонував з рівнем соціально-економічних проблем робітників і детермінувався жорсткою тоталітарною системою. Побудова альтернативних профспілок аналогічно виявилася справою окремих осіб і була придушена. Масштаб українського робітничого

та профспілкового руху у “доперебудовний” період подібний до румунського – країни з найжорсткішим пресингом громадянських ініціатив.

Активізація суспільно-політичної ситуації в республіці протягом 1989-1991 рр. спричинила серію страйків шахтарів Донбасу та інших регіонів. Подібно до польського випадку ідеологічною основою виступів стала в кінцевому випадку антикомуністична проліберальна ідеологія. В умовах України вона трансформувалася від прагнення позбутися економічного донорства Москви до артикульованої ідеї суверенізації республіки, а в польського випадку – позбавленням залежності від СРСР. На тлі жорсткого і кривавого придушення в розглядуваний період румунськими шахтарями мирної демонстрації противників неоконуністичного режиму І. Ілієску, український страйковий рух виявив риси демократизму та толерантності.

У Польщі при подібних з іншими країнами “реального соціалізму” умовах праці та соціальному становищі робітників масовий профспілковий рух постає з початку 1980-х рр. і інституціоналізується у феномен “Солідарності”. Його формування стало по-суті закономірною реакцією на ступінь лібералізації суспільної ситуації, існування елементів приватної власності, вплив культури та освіти на формування громадянського суспільства в умовах тоталітарного режиму (і навіть військового стану) в Польщі. На відміну від української спроби побудови альтернативних і незалежних профспілок, “Солідарність”, по-перше, охопила не тільки шахтарську галузь, а більшість економічних сфер; по-друге, зконсолідувалася на релігійній католицькій основі (в Україні з огляду на примусову атеїзацію релігії не могла виступити цементуючою силою), по-третє, продемонструвала єдність робітників з інтелігенцією (в українських реаліях спостерігалось дистанціювання націонал-демократичного табору від робітничої та профспілкової боротьби – в силу як об’єктивних регіональних відмінностей, так і штучних спроб інспірування партійними силами розколу). Кінець 80-х рр. дав зразки успішної розбудови в Україні альтернативних до єдиної радянської форми профспілки моделей анархо-синдикалістського руху, які потребують детальнішого дослідження. Анархо-синдикалістська модель стала мобілізуючою і для профспілкового руху в Болгарії.

Отже, робітничий та профспілковий рух в транзитний період кінця 80-х рр. XX ст. в Україні та розглядуваних країнах набув реальних авангардних якостей, які десятиліття декларувалися режимом, хоч і спрямувався проти цієї системи. Боротьба українських робітників цілком вписується не тільки в центрально-східноєвропейську (задану Польщею) модель робітничого та профспілкового руху, але й відповідає світовим стандартам боротьби шахтарів за соціальне і національне визволення. Порушені у статті питання потребують продовження наукового аналізу. Перспективи дослідження пов’язані як зі збільшенням критеріїв порівняння, так і перенесенням фокусу компаративного погляду на інші течії та форми опозиційного руху, що сприятиме формуванню цілісної концепції українського опозиційного руху в контексті антитоталітарної боротьби країн Центрально-Східної Європи.

Джерела та література

1. Каганов Ю.О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX.
2. Русначенко А. Проблеми робітничого руху в сучасній Україні // Сучасність. – 1992. – № 12.
3. Русначенко А.Н. Рабочее движение на Украине в 1989-1991 годах: основные этапы, элементы политической культуры: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / РАН; Институт российской истории. – М., 1993.
4. Русначенко А.М. Пробуждення: Робітничий рух на Україні в 1989-1993 роках. – К., 1995.
5. Русначенко А. Приспана сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця со-рокових до початку дев’яностих років. – К., 2000.
6. Бойко О.Д. Зародження організованого робітничого руху // Нова політика. – 1998. – № 2.
7. Кузьміна С.В. Шахтарський страйковий рух України в 1989-1999 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2007.
8. Скловський І.З. Робітнича молодь в етносоціальних зрушеннях українського суспільства (70-ті – початок 90-х років XX століття). – Кіровоград, 2001.
9. Докашенко В.М. Профспілки України в умовах тоталітарної системи (70-ті – 80-ті рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999.
10. Докашенко В.М. Профспілки і тоталітаризм: ілюзії та реалії 70-х – 80-х років. – Донецьк, 1999.
11. Crowley S. Barriers to Collective Action: Steelworkers and Mutual Dependence in the Former Soviet Union // World Politics. – 1994, July. – Vol. 46. – N 4.
12. Crowley S. Between Class and Nation. Worker Politics in the New Ukraine // Communist and Post-Communist Studies. – 1995, March. – Vol. 28. – N 1.
13. Crowley S. Coal Miners and the Transformation of the USSR // Post-Soviet affairs. – 1997, April-June. – Vol. 13. – N 2.
14. Siegelbaum L., Walkowitz D. Workers of the Donbass Speak. Survival and Identity in the New Ukraine, 1989-1992. – N.Y., 1995.

15. Marples D. Ukraine under perestroika: Ecology, economics and the workers' revolt. – London, 1991.
16. Kuzio T. Ukraine: Perestroika to Independence. – London, 2000.
17. Лойко Л.В. Политическая борьба в Польше (70–80-е гг.). – Минск, 1995.
18. Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог: События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. – Тбилиси, 1990.
19. Kramer M. Polish Workers and the Post-communist Transition, 1989-1993 // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1995. – Vol. 28. – N 1.
20. Ost D. Labor and Union Identity in Poland: 1989-2000 // *Workers After Workers' States: Labor and Politics in Post-Communist Eastern Europe* / S. Crowley, D. Ost (Ed.). – Lanham, 2001.
21. Gledhill J. States of Contention: State-Led Political Violence in Post-Socialist Romania // *East European Politics and Societies*. – 2005. – Vol. 19. – N 1.
22. Vasi I. The Fist of the Working Class: The Social Movements of Jiu Valley Miners in Post-Socialist Romania // *East European Politics and Societies*. – 2004. – Vol. 18. – N 1.
23. Бурдяк В. Процес виникнення і становлення болгарської опозиції як нової політичної сили демократичного розвитку суспільства // *Науковий вісник Чернігівського університету. Серія Історія*. – 2000. – Вип. 96-97.
24. Gradev G. Bulgarian Trade Unions in Transition // *Workers After Workers' States: Labor and Politics in Post-Communist Eastern Europe* / S. Crowley, D. Ost (Ed.). – Lanham, 2001.
25. Развитие социально-классовой структуры населения Украинской ССР (60–80-е гг.). – К., 1988.
26. Статистический ежегодник стран-членов Совета Экономической Взаимопомощи. – М., 1989.
27. Шкаратан О.И., Ильин В.И. Социальная стратификация России и Восточной Европы: Сравнительный анализ. – М., 2006.
28. Лейн Д. Подъем и упадок государственного социализма: Индустриальное общество и социалистическое государство / И. Беляева, С. Иващенко (пер. с англ.). – К., 2006.
29. Компартія України. До XXVIII з'їзду Комуністичної партії України. Цифри і матеріали. – К., 1990.
30. Бурнос В.Ф. Історики про робітничий та профспілковий рух у Донбасі // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідної роботи. – Донецьк, 1997. – Кн. 2.
31. Kramer M. Blue-Collar Workers and the Post-communist Transitions in Poland, Russia, and Ukraine // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1995. – Vol. 28. – N 1.
32. Алексеева Л. История инакомыслия в СРСР. Новейший период. – М., 2001.
33. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3 т. / РАН. Ин-т междунар. экон. и полит. исслед. / А.Д. Некипелов (гл. ред.). – М., 2000. – Т. 2.
34. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. – К., 2003.
35. Стус В. Записки з концтабору (уринок) // Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву "Смолоסקип". – Ф. 6А.
36. Андя С., Болован И., Опряну К. История Румынии / Пер. с рум. – М., 2005.
37. Король І., Марина В. Особливості антитоталітарного руху в Румунії наприкінці 80-х років // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років XX ст.): Матеріали міжнар. наук. конф., 26-27 вересня 1996 р., Ужгород. – Ужгород, 1997.
38. Докашенко В.М. Соціально-політичні аспекти причин та наслідків літніх шахтарських страйків 1989 року // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей / Гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 2002. – Кн. 9.
39. Саржан А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998). – Донецк, 1998.
40. Страйки шахтарів в Донбасі // Українське слово. – Париж, 1989. – Число 2485 // Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву "Смолоסקип". – Ф. 29: Лук'яненко Л.
41. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Г. Кьорян, В. Агеев (пер. з англ.). – К., 2002.
42. Пеунов В. Что дальше? Или же размышления о том, что дала нам первая шахтерская забастовка // Донбасс. – 1990. – № 6.
43. Лаврів П. Національна свідомість робітництва на Донеччині // Сучасність. – 1992. – № 6.
44. Каппелер А. Мала історія України / Пер. з нім. – К., 2007.
45. Образ мыслей и образ жизни / РАН; Институт социологии. Санкт-Петербургский филиал / Я.И. Гилинский (отв. ред.). – М., 1996.
46. Декларація цілей та принципів Незалежної робітничої спілки // На сполох!: Видання Харківської крайової організації НРУ. – 1989. – № 6. – Листопад // Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву "Смолоסקип". – Ф. 17Н.
47. Народная воля: Вестник "Солидарных профсоюзов Украины". – 1990. – б.н.
48. Установчий з'їзд ВОСК // Українська міжпартійна асамблея. Прес-центр. – 1991. – 21 червня. – Число 11.
49. Виступ пані Ярослави Стецько на Установчому з'їзді ВОСК // Українська міжпартійна асамблея. Прес-центр. – 1991. – б.н.
50. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К., 2004.

51. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. – М., 2005.
52. Русначенко А.М. Робітничий рух і навколо нього // Сучасність. – 1994. – № 2.
53. Kennedy M. The Intelligentsia in the Constitution of Civil Societies and Post-Communist Regimes in Hungary and Poland // Theory and Society. – 1992, Feb. – Vol. 21. – N 1.
54. Вугільний Донбас у другій половині XX століття / З. Г. Лихолобова (ред.). – Донецьк, 2001.
55. Жуковський О. Донбас після страйків // Оглядач: Видання Народного Руху України. – 1990. – Вип. 13. – Липень.
56. Напередодні Всеукраїнських зборів РУХу. Прес-конференція керівників РУХу 24 жовтня 1990 р. // Альтернатива: Незалежна газета неформальних організацій. Західний Донбас. – 1990. – N 10. – Жовтень.
57. Звіт мандатної комісії з'їзду // Альтернатива: Незалежна газета неформальних організацій. Західний Донбас. – 1990. – № 10. – Жовтень.
58. Агапов В.Л. Національно-демократичний та шахтарський рухи на Донеччині в 1989-1991 рр.: досвід взаємодії // Інтелекція і влада. – 2002. – Вип. 1(2). – Ч. 1.
59. Островський І., Черненко С. Великий злам: Хроніка "революції на граніті" 2-17 жовтня 1990 року. – К., 2000.
60. Шахтарі Донеччини! // Оглядач: Видання Рухінформцентр. – К., 1990. – Вип. 8. – Липень.
61. Вячеслав Чорновіл. Неоголошений виступ на мітингу РУХу в Києві // Молода Україна: Видання Львівської крайової організації СНУМу. – 1989. – № 1. – Листопад.
62. Аляев А.В. Политические процессы в Польше в переходный период: опыт трансформации внутренней и внешней политики в 1989-98 гг. – М., 2003.
63. Робітничі страйки в Польщі 1980. – Б.м., 1981.
64. Кто такие анархо-синдикалисты // Набат: Изд. Конфедерации анархо-синдикалистов. – Х., 1989. – № 1. – Сентябрь.
65. Каким мы видим наш профсоюз // Черная суббота. Конфедерация независимых профсоюзов на Запорожье. – 1990. – № 1. – Март.
66. Архів автора статті.
67. Нас вдохновляет Solidarność-80 // Черная суббота. Конфедерация независимых профсоюзов Запорожского края. – 1990. – № 2.
68. Кабакчиев К. Перипетии на надеждата. – София, 1992.
69. Переход к демократии стран Центральной и Восточной Европы в сравнительной перспективе: Пер. с пол. / Под ред. А. Антошевского и Р. Хербута. – Донецк, 2001.

Summary

The article is devoted to the comparative study of labor and trade union movement in Ukraine and Central-Eastern European countries during "perestroika" period and anti-totalitarian revolutions in the late 1980s. Comparative analysis criteria include aspects like scale of workers' demonstrations under the Soviet regime of 1970s – early 1980s, and dichotomy of socioeconomic and political reasons for intensification of labor movement in the late 1980s. The analysis provides for comparison of some features of "Solidarity" phenomenon in Poland and movement of alternative trade unions in Ukraine. It emphasizes the role of national factor in protest actions of workers. Attention is focused on the anti-communist nature of labor movement in Ukraine and Poland, and on the neo-communist vector of workers' demonstrations in Romania.

Л. І. Полякова

ПРИНЦИПИ РОЗПОДІЛУ ТА ВЗАЄМОДІЇ ВИКОНАВЧОЇ ТА ЗАКОНОДАВЧОЇ ГІЛОК ВЛАДИ В УКРАЇНІ (1991-1996)

Ідея поділу влади як самостійне вчення сформувалося всередині XVIII ст. французьким просвітителем Ш. Монтеск'є. Вчення ґрунтується на ідеї наявності у кожного виду влади системи стримувань і противаг, які б перешкоджали концентрації влади та свавілля під час її використання. Найбільш яскраво ця ідея Монтеск'є виражена в афоризмі одного з його послідовників, — діяча епохи Великої Французької революції Муньє: «Для того, щоб гілки влади були дійсно розділені, вони не повинні бути цілковито відокремлені одна від іншої» [1, с.35]

Мета даного дослідження — розглянути принципи розподілу органів державної влади та прослідкувати процес взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади в Україні за Конституцією України 1996 р. Завдання полягають у аналізі функцій законодавчої та виконавчої влад, а також виявлення механізмів взаємодії цих гілок влади.

Вперше принцип розподілу державної влади в Україні був передбачений Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. в розділі III «Державна влада». В Конституції України 1996 р. цей принцип віднайшов своє юридичне закріплення.